

ΤΟ ΟΧΥΡΟ ΣΤΗΝ ΚΕΡΤΕΖΗ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Ι. Ἡ ἱστορική τοπογραφία τῆς ὄρεινῆς Πελοποννήσου εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀγνωστῆ. Τὸ οἰκιστικὸ πλέγμα στὶς περισσότερες περιοχὲς παραμένει ἀδιευκρίνιστο. Ἐάν ἐξαιρέσουμε τοὺς μεγάλους ἐπώνυμους οἰκισμοὺς — ἐπώνυμοι γιατί μαρτυροῦνται ἀπὸ τὶς πηγές — οἱ ἄλλοι παραμένουν ἀταύτιστοι. Νὰ ἀναφέρω ὡς παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν τὴν Κύναιθα ἢ ἀπὸ τὴν Ἀχαΐαν τὸ Λεόντιον, γιὰ νὰ μὴν καταφύγω στὴ Βούρα ἢ στὴν Κερούνια.

Ἡ ταύτιση τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἡ ἐπίλυση τῶν προβλημάτων ἱστορικῆς τοπογραφίας του ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἐνδελεχὴ γνώση τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου, παράλληλα μὲ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ποικίλων οἰκιστικῶν του ἐξαρτημάτων (ἱερά, ἀγροτικὲς ἐγκαταστάσεις, ὄχυρά καὶ ὄ,τι ἄλλο), ποὺ βρίσκονται διάσπαρτα στὴ χώρα του. Στὴν ἀνακοίνωσή μου παρουσιάζω ἓνα ὄχυρὸ στὴ μεθόριον Ἀχαΐας καὶ Ἀρκαδίας, στὰ ὄρια τῶν ἐπικρατειῶν δύο οἰκιστικῶν κέντρων, Λεοντίου καὶ Κύναιθας, συμβολῆ στὴν ἀποσαφήνιση τοῦ οἰκιστικοῦ πλέγματος τῆς περιοχῆς¹.

IIα. Τὸ χωριὸ Κέρτεζη (13,5 χιλιόμετρα ἀπὸ τὰ Καλάβρυτα, μὲ μέσο ὑψόμετρο 850 μ.) εἶναι διατεταγμένο στὸ μυχὸ στενῆς κοιλάδας, ποὺ διαρρέει τὸ ρέμα Μοναστηριάς, στὶς ὑπώρειες τοῦ βουνοῦ Τρεῖς Γυναῖκες (1795 μ.), ἀνατολικότατη ἀπόληξη τοῦ Ἐρυμάνθου. Ἡ κοιλάδα τῆς Κέρτεζης ἀνήκει στὴ λεκάνη ἀπορροῆς τοῦ Ἐρασίνου/Βουραϊκοῦ ποταμοῦ καὶ ὀρίζεται βόρεια ἀπὸ τὸ βουνὸ τοῦ Αἰ-Λιά (1340 μ.) καὶ νότια ἀπὸ τὴν ἀπότομη Ράχη Ρουμάνη.

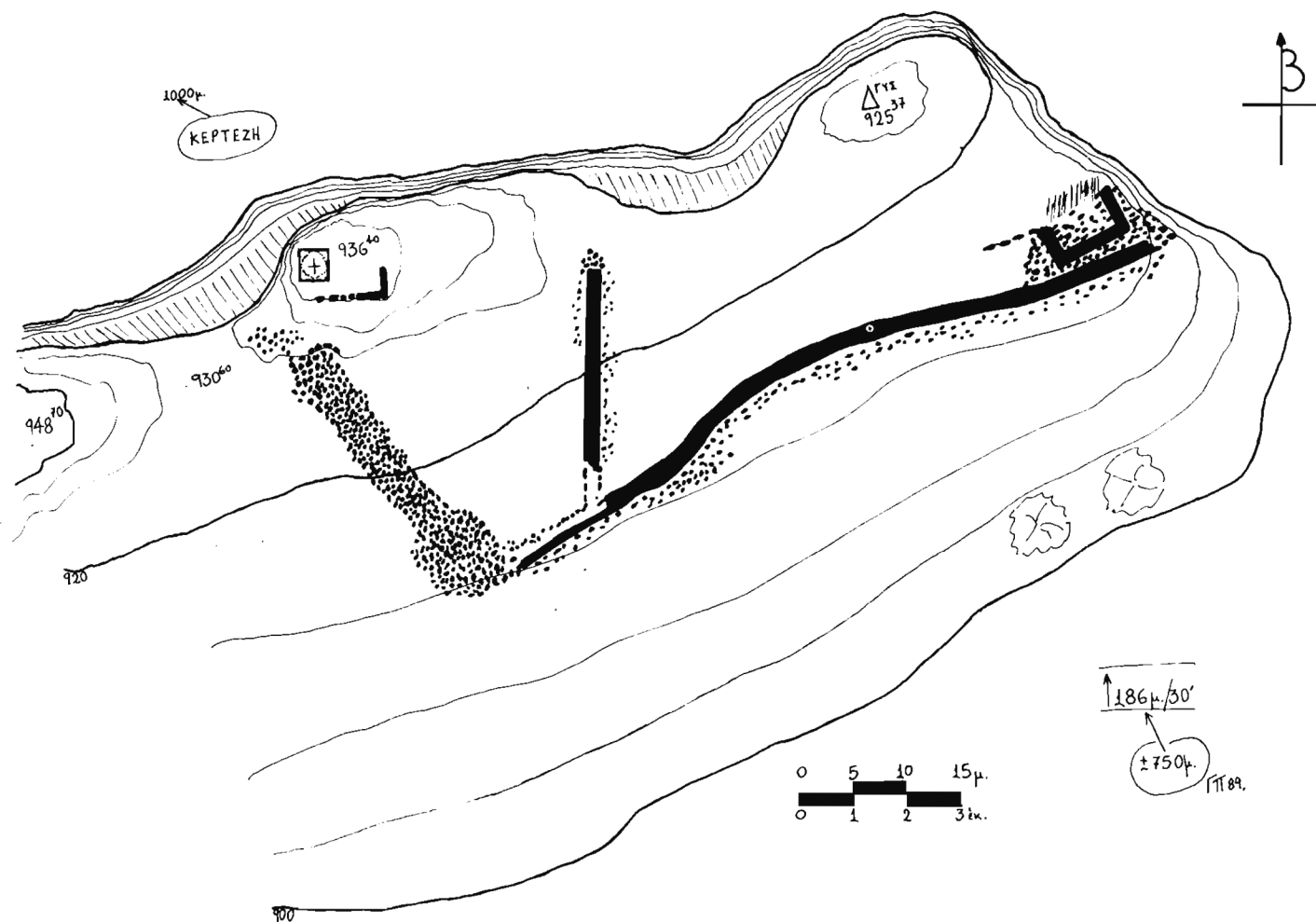
Ἀκριβῶς στὴν ἀπόληξη καὶ στὴ ΝΝΑ πλαγιά τῆς Ράχης Ρουμάνη (μὲ γεωγραφικὲς συντεταγμένες 37° 58' 48" βόρειο καὶ 22° 00' 46" ἀνατολικό), σὲ ὑψόμετρο 918 ὡς 937 μ., βρίσκεται τὸ ὄχυρὸ ποὺ παρουσιάζω². Ἡ ράχη εἶναι ἀπότομη (ὑψομετρικὴ διαφορὰ 186 μ.: ἀπὸ 750 μ. τῆς κοιλάδας στὰ 936,40 μ.) καὶ ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ ΝΝΑ πλαγιά, οἱ ἄλλες πλευρὲς εἶναι ὀρθοπλαγιὲς μὲ κάθετα ἀσβεστολιθικά κρημνίσματα. Χαρακτηριστικὸ τῆς ράχης εἶναι

οἱ ἐξάρσεις τῆς κατὰ διαστήματα. Τὸ ὄχυρὸ περιλαμβάνει τὶς δύο πρῶτες ἐξάρσεις (σχέδ. 1) ἀπὸ ΑΒΑ πρὸς ΔΝΔ, στὴν πρώτη (925,37 μ.) ὑπάρχει τὸ τριγωνομετρικὸ τῆς ΓΥΣ καὶ στὴ δεύτερη (936,40 μ.) ὑψώνεται τὸ ἐξωκλήσι. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ ἐξάρμα μὲ τὸ ἐξωκλήσι σχηματίζονται δύο «λαιμοί», ποὺ συντελοῦν στὴν προβολὴ του. Ἡ θέση ὀνομάζεται Παναγιά, ἀπὸ τὸ ὀμώνυμο ἐξωκλήσι, ποὺ χτίστηκε τὸ 1965. Ἡ εὐσέβεια τῶν κτητόρων εἶχε ὡς συνήθως τὰ ἀποτελέσματά της, ἀφοῦ ἡ θεμελίωση τῆς Παναγιάς ἐξάλειψε μέρος τοῦ ὄχυροῦ.

IIβ. Ἡ ἄμυνα τῆς ἐκ φύσεως ὄχυρῆς θέσεως ἔχει ἐξασφαλιστεῖ μὲ τὴν ὀχύρωση τῆς ΝΝΑ πλευρᾶς, τῆς μόνῃς ἀπὸ ὅπου εἶναι δυνατὴ ἡ πρόσβαση. Τὴ ΝΝΑ πλευρὰ διατρέχει τείχος (ΑΒΑ-ΔΝΔ), περὶπου 20 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν κορυφή. Τὸ δυτικὸ ἄκρο του στρέφεται ἀπότομα πρὸς ΔΒΔ καὶ καταλήγει στὸ ΝΔ «λαιμὸ», ὥστε νὰ περικλείσει τὶς δύο

1. Στὴν ἔρευνα χρησιμοποίησα χάρτες τῆς ΓΥΣ (1 : 50.000, φύλλο Δάφνη/1976· 1 : 5.000, φύλλο 6257/2) καὶ ἀεροφωτογραφία τῆς ΓΥΣ (1 : 15.000 × 4,5/1968), ποὺ ἀπέτελεσαν καὶ τὴ βάση γιὰ τὸ σκαρίφημα, ποὺ συνοδεύει τὴ μελέτη. Οἱ αὐτοψίες στὴ θέση ἔγιναν στὶς 12/12/88, 13/5 καὶ 7/10/89.

2. Μόνῃ μνεῖα τοῦ ὄχυροῦ στὸ Νεώτερον Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν «Ἡλίου» (Ἀθῆναι, χ. χ.), λήμμα Κύναιθα (ἀνυπόγραφο): «εἰς θέσιν Παναγιά, καταφανῆ τὰ εἰρήια κυκλωπέων (πελασγικῶν) τειχῶν». Ἀπὸ ἐδῶ ἀντλεῖ ὁ Γ. Α. Παπαοικονόμος, Ἐπετηρὶς τῶν Καλαβρύτων 1(1969), εἰδικὰ σ. 105 σημ. 1. Ὁ γνώστης τοῦ τόπου Γ. Παπανδρέου τὸ ἀγνοεῖ καὶ ἡ ἀναφορὰ του (Καλαβρυτινὴ Ἐπετηρὶς [Ἀθήνα 1906] εἰδικὰ σ. 183) στὰ «εἰρήια ἀρχαίου φρουρίου καλουμένου Κάστρου» (πρβλ. τοῦ ἴδιου, Ἱστορία τῶν Καλαβρύτων [Ἀθήνα 1928(:)] 245) δημιουργεῖ σύγχυση. Τὸ Κάστρο βρίσκεται δύο χιλιόμετρα ΑΝΑ ἀπὸ τὸ ὄχυρὸ στὴν Παναγιά καὶ εἶναι κατάλοιπο τῆς Φραγκοκρατίας (αὐτοψία στὶς 12/12/88). Ἄγνοῶ γιατί (:) ὁ Than. Papadopoulos (Mycenaean Achaea, SIMA, τόμ. 55, 1979) σημειώνει (fig. 20): «Kastron hill» ΒΑ ἀπὸ τὴν Κέρτεζη. Καταθέτω ἐπίσης μὲ ἐπιφύλαξη, ἀφοῦ δὲν ἔγινε δυνατόν νὰ τὴν διασταυρώσω, τὴν πληροφορία τοῦ κ. Γεωργίου Σχοινᾶ, ὅτι τὸ 1924-26 ὁ Ἀλ. Φιλαδελφεὺς ἀνέσκαψε στὸ νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ καὶ ἔγραψε σχετικὸ ἄρθρο στὴν ἐφημερίδα «Ἀκρόπολις» («Ἡ Κέρτεζη ἓνας ἐπίγειος παράδεισος»).

Σχέδιο 1. Σκαρίφημα του ὄχυρου στὴν Παναγιά Κέρτεζης.

πρῶτες ἐξάρσεις τῆς ράχης. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἀπολήγει στὴν «κόψη» τῆς ράχης, ἐνισχυμένο μὲ ὀρθογώνιο πύργο. Ἐνας ἐγκάρσιος βραχίονας (NNA-BBA, μήκους 21 μ.) καταλήγει στὸ ΒΑ «λαιμό», ἐνισχύοντας ἀμυντικὰ τὸ ἔξαγμα/κορυφή μὲ τὸ ἐξωκλήσι καὶ διαιρώντας ταυτόχρονα τὸ ὄχυρὸ σὲ δύο μέρη. Τὸ τεῖχος διατηρεῖται σὲ σχετικά καλὴ κατάσταση καὶ σὲ συνολικὸ μήκος 112 μ. Χαρακτηριστικὸ τοῦ εἶναι ἡ ἀμελής, πρόχειρη δομὴ τοῦ ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μὲ ἀδρὴ ἐργασία (εἰκ. 1). Ἡ λατόμευση ἢ ἡ συλλογὴ τους ἐγίνε ἐπιτόπου καὶ ὁ λιθοσωρὸς, πὺ ἐκτείνεται σὲ ὅλο τὸ μήκος του, καθὼς καὶ ἡ ἀπουσία κεραμίδων, μαρτυροῦν ὅτι ἦταν ἐξολοκλήρου λίθινο. Μέτρησα πάχος 1,50 μ. καὶ στὸ λιθοσωρὸ 3 μ., ἐνῶ διατηρεῖται σὲ μέγιστο ὕψος 5-6 δόμων, σχεδὸν 2 μ. Στὴν ἀπόληξη τῆς ράχης, σὲ ἀμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ τεῖχος καὶ ἐσωτερικὰ του, ὑψωνόταν ὀρθογώνιος πύργος (4,60 × 7 × 4,90 μ.), τὴν τέταρτη πλευρὰ τοῦ ὁποῖου ἀποτελοῦσε ἀσβεστολιθικὸ κρήμισμα. Ἐνας ἀκόμη πύργος ἴσως νὰ ὑψωνόταν στὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ τεῖχους, στὰ ΔΝΔ, ὅπου

ὑπάρχει ἐκτεταμένος λιθοσωρὸς. Ψηλότερα, στὸ μικρὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς, ὅπου βρίσκεται καὶ τὸ ἐξωκλήσι, διατηρεῖται μία γωνία ἀπὸ ἀνάλημμα, ἀν ὄχι τεῖχος. Σύμφωνα μὲ ἐλεγμένες πληροφορίες στὴν κορυφὴ σώζονταν τὰ θεμέλια ὀρθογώνιου πύργου (3 × 4 μ.)³. Δὲν παρατήρησα πούθενά σαφὴ ἴχνη πύλης, ἀν ἐξαιρέσω τὶς πενιχρὲς ἐνδείξεις στὰ ΔΝΔ.

Στὴ NNA πλαγιά τῆς ράχης καὶ στὰ χέρσα μικρὰ καὶ καλλιεργούμενα ἄλλοτε ἀνδхра ἢ κεραμεικὴ, πὺ ἐπεσήμανα, ἦταν πενιχρὴ καὶ τὸ κυριότερο δυσχρονολόγητη λόγω φθορᾶς. Ἡ ἔλλειψη χαρακτηριστικῆς κεραμεικῆς στὶς ἐπιφανειακὲς ἐρευνες ὄρεινῶν, καὶ μάλιστα δασωμένων, θέσεων εἶναι κοινὸς τόπος καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει. Διακρίνεται πάντως, στὰ ὅσα ὄστρακα ἐπεσήμανα, μία ομάδα κεραμεικῆς, πὺ χρονολογεῖται ἀπρόσκοπτα στὰ προϊστορικὰ χρόνια (βλ. Ἐπίμετρο). Ἡ χρονολό-

3. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν κ. Γεώργιο Σχοινά, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ γιὰ τὴ βοήθειά του. Ὁ ἴδιος «ἀνέσκαψε» τὸ χῶρο τῆς Παναγίας τὸ 1932.

Εικόνα 1. "Αποψη του τείχους.

γηση των υπόλοιπων οστράκων είναι αδύνατη λόγω της φθοράς τους.

Πγ. Κύριο χαρακτηριστικό του οχυρού είναι η «διά λογάδων λίθων» τειχοδομία του⁴. Ἡ τειχοδομία του μαρτυρεί ἀμελή και ἐκ τῶν ἐνόντων κατασκευή, με γνώμονα τὴν ἀμυντικὴ ἐξασφάλιση τοῦ ὑψώματος και τεχνητά, σὲ συνδυασμὸ με τὴν ἐκ φύσεως. Τείχη χτισμένα λογάδην μποροῦν νὰ ἐπιδείξουν ὄλες οἱ ἐποχές. Βρίσκονται κυρίως σε ὄρεινὲς θέσεις και ἔχουν ὡς πρωταρχικὸ σκοπὸ τὴν ἄμυνα και κατ' ἐπέκταση τὸν ἔλεγχο τοῦ γύρω χώρου. Τὶς περισσότερες φορές τοὺς ἀρμόζει ὁ χαρακτηρισμὸς «ὄχυρωματικὸς περίβολος». Οἱ ὑπάρχουσες λοιπὸν ἐνδείξεις — και ὄχι ἀποδείξεις — ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, με ὀδηγοῦν νὰ τὸ χρονολογήσω στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια και μάλιστα τὸν 3ο π.Χ. αἰώνα. Εἶναι ἡ ἐποχὴ, ποὺ ἡ περιοχὴ γίνεται πεδίο ἀτελειῶτων συγκρούσεων ἀναφέρω τὸν Κλεομενικὸ πόλεμο (228/7–222) ἢ τὸν Συμμαχικὸ (220–217), με τὴν κάθοδο τῶν Αἰτωλῶν στὴν Πελοπόννησο. Εἶναι τὰ χρόνια, ποὺ πολλὰ ὑψώματα στὴν ὄρεινὴ Πελοπόννησο, ἀλλὰ και ἄλλοῦ, ἀποκτοῦν ἀνάλογες ὄχυρώσεις χτισμένες λογάδην⁵.

III. Ἡ παρουσία τοῦ οχυροῦ στὴ συγκεκριμένη θέση ἔχει, νομίζω, τὴν ἐρμηνεία της. Τὸ οχυρὸ εἶναι «αὐτόνομο» στὸν χώρο, δὲν ὑπερασπίζεται δηλαδὴ κάποιον γειτνιαζόντα οἰκισμὸ, δὲν εἶναι ἀκρόπολη. Ἄνηκε λοιπὸν στὴ χώρα ἐνὸς οἰκιστικοῦ κέντρου, ποὺ πιθανότατα ἦταν ἡ Κύναιθα. Τὸ οχυρὸ, λόγω θέσεως, ἐπιτηρεῖ μεγάλο μέρος τῆς κοιλάδας τοῦ Ἐρασίνου/Βουραϊκοῦ ποταμοῦ, ἐνῶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἔχει ὀπτικὴ ἐπαφὴ με τὸ Κάστρο τῶν Καλαβρυτῶν, μία ἀπὸ τὶς πιθανὲς θέσεις ταυτίσεως με

τὴν Κύναιθα⁶. Πιὸ σημαντικὸ ὅμως εἶναι ὅτι ἐλέγχει τὰ ὀδικὰ περάσματα σὲ μία καιρία περιοχὴ, στὴ μεθόριο ἐπικρατειῶν. Τὸ οχυρὸ ἐλέγχει ἀπόλυτα τὶς διαβάσεις γιὰ τὴν χώρα τῶν Ψωφιδίων ἀπὸ τὴν κοιλάδα τῆς Κέρτεζης, εἴτε ἀπὸ τὸ πέρασμα τῆς Φροξυλιᾶς (ψηλότερο σημεῖο ἀνόδοῦ τὰ 1360 μ.), ποὺ ὀδηγεῖ στὰ χωριά Δροβολοβὸ, Καμενιάνοι, ἢ ἀπὸ τὸ ρέμα Μοναστηριάς και τὴν Καπρίβενα (ἀνοδος στὰ 1480 μ.), ποὺ καταλήγει στὸ Λεχούρι. Μία ἀκόμη διάβαση γιὰ τὴν Ψωφίδα, πιὸ δύσβατη ὅμως, ἦταν ἐπίσης ἐλεγχόμενη ἀπὸ τὸ οχυρὸ, αὐτὴ ἀπὸ τὸ χωριὸ Καλλιφώνι γιὰ τὴν Ἀναστάσοβα (σήμερα Ἀνάστασις). Ἐφικτὸς ὅμως ἦταν και ὁ ἔλεγχος τῆς ὁδοῦ πρὸς Κλείτορα ἀπὸ τὴν διάβαση τοῦ Πριόλιθου (ἀνοδος στὰ 1010 μ.: αὐτὴ ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ σημερινὸς ἀσφαλτόδρομος), ἐνῶ παράλληλα ἐπιτηροῦσε τὴν δύσβατη πρόσβαση (ἀνάμεσα Κοτρῶνα 1420 μ. και Ἀϊ-Λιά 1340 μ.) γιὰ τὴν Ἀχαΐα και τὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ στὸ Καστρίτσι τῆς Κάτω Βλασίας, ποὺ ὀρισμένοι ταυτίζουν με τὸ Λεόντιον⁷. Πρέπει νὰ θεωρήσουμε λοιπὸν ὡς πρωταρχικὴ αἰτία γιὰ τὴν ὄχυρωση τῆς ἀπότομης ράχης τὸν ἔλεγχο τοῦ ὀδικοῦ δικτύου τῆς περιοχῆς. Τὸ φυλακεῖον αὐτό, ὅπως πρέπει νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε, στὴν Κέρτεζ τῶν Καλαβρυτῶν ἐντάσσεται στὴν τοπογραφία

4. Βλ. Ἄν. Κ. Ὀρλάνδου, *Τὰ ὀλικά δομῆς*, τεῦχος 2 (Ἀθήνα 1959/60) 243-245. Πρβλ. John M. Fossey, *Topography and population of ancient Boiotia* (Chicago 1988) 491-494.

5. Πρβλ. W. Loring, *Some ancient routes in the Peloponnese*, *JHS* 15, 1895, 25-89 και Γ. Ἀ. Πίκουλας, Ἡ νότια Μεγαλοπολιτικὴ χώρα, ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. ὡς τὸν 4ο μ.Χ. αἰώνα, *ἡ ὁρος*, Ἡ Μεγάλῃ Βιβλιοθήκη (Ἀθήνα 1988), κεφ. VA₃, Ὀχύρωση σ. 180-187, γιὰ τὶς ἀνάλογες ὄχυρώσεις στὴ μεθόριο Ἀρκαδίας και Λακωνίας. Βλ. ἀκόμη Yanis Pikoulas, *The Spartan defense network of hellenistic times*, *Resümee XIII. Intern. Kongress für klassische Archäologie* (Berlin 24-30/7/88) 268. Γιὰ τὴν Ἀττικὴ ἢ τὴν Βοιωτία πρβλ. ἀντίστοιχα στὸν τόμο *Attische Festungen...* Marburger Winkelmann-Programm 1988, 1989, τὶς μελέτες τῶν H. Lohmann (Das Kastro von H. Giorgios ["Erencia"]) 34-67) και H. Lauterbufe (Die Festung auf Koroni..., 67-102) και John M. Fossey, *ὁ.π.*

6. Βλ. Γ. Ἀ. Πίκουλα, *Τοπογραφικὰ περιοχῆς Καλαβρυτῶν*, *Ἐπετηρὶς τῶν Καλαβρυτῶν*, 12-13 (1980-81) 337-372 (και ἀνάτυπο με αὐτοτελὴ σελιδαρίθμηση 1-38) και Μιχ. Πετρόπουλος, *Τοπογραφικὰ βόρειας Ἀρκαδίας*, *ἡ ὁρος* 3, 1985, εἰδικὰ 65-66.

7. Βλ. Ernst Meyer, *Peloponnesische Wanderungen* (Zürich-Leipzig 1939) 111 κ.έ., ἀντίθετα ὁ Εὐθ. Μαστροκώστας, *Τρεῖς παλαιοχριστιανικὰ βασιλικὰ ἐν Ἀχαΐα*, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθν. Συν. Πελοπ/ῶν Σπουδῶν, Σπάρτη 7-14/9/1975*, *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 6, τόμ. Β', εἰδικὰ 374-379. Πρβλ. Ν. Παπαχατζῆ, *Παυσανίου...* Ἀχαϊκά, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν 1980, 133 (σημ.).

Εικόνα 2. Ευρήματα από την Παναγιά Κέρτεζης.

της περιοχής, που παρουσιάζει ακόμη σοβαρά προβλήματα, ως την όριστική της αποσαφήνιση.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Μέρος της κεραμεικής, που έπεσήμανα στη ΝΝΑ πλαγιά της Ράχης Ρουμάνη, όπως προανέφερα, είναι ομοιογενές και χρονολογείται χωρίς αμφιβολία στα προϊστορικά χρόνια. Είναι χειροποίητη, άδρη, με πηλό τεφροκάστανο και πολλά εγκλείσματα: τα δσπρακα προέρχονται από άνοιχτά άγγεϊα (είκ. 2). Συναφής κεραμεική βρέθηκε στην έρευνα

του R. Howell στα Καλάβρυτα (*BSA* 65, 1970, 97, άρ. θέσ. 38 II, πίν. 34 α 1-7) και του 'Αδαμ. Σάμψων στα χωριά Πριόλιθος, Κάνδαλος, Λαγοβούνι, άπέναντι και πολύ κοντά στη θέση Παναγιά της Κέρτεζης (Προϊστορικοί οικισμοί στην περιοχή Καλαβρύτων, *Πρακτικά Β' Τοπ. Συν. 'Αχαικών Σπουδών, Καλάβρυτα 24-27/6/83, Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 11, 33-39, πίν. 1-4).

Τήν κεραμεική συνοδεύουν άφθονα έργαλεια (λεπίδες, φολίδες, αίχμη, βέλος) και άπολεπίσματα, κυρίως άπό καστανό πυριτόλιθο αλλά και άπό όψιανό (είκ. 2). Στο άπότομο λοιπόν ύψωμα και στα άνδηρα της ΝΝΑ πλευράς του διαπιστώνεται κατοίκηση τών προϊστορικών χρόνων. 'Η θέση προστίθεται στις άλλες γνωστές της κοιλάδας του 'Ερασί-νου/Βουραϊκού ποταμού. 'Η άκριβής χρονολόγηση της προϊστορικής έγκαταστάσεως δέν είναι έφικτή. Μέν βάση τις παρατηρήσεις του 'Αδαμ. Σάμψων, νομίζω ότι ή έγκατάσταση χρονολογείται στην ύστερη νεολιθική, παρά στα ΜΕ χρόνια. "Ένα δσπρακο ίσως νά άνήκει στην ΥΕ III έποχή: άλλωστε στις βόρειες ύπώρειες του ύψωματος, τó θέρος του 1969, άποκαλύφθηκε τυχαία θαλαμωτός τάφος της ΥΕ IIIγ έποχής (βλ. Than. Papadopoulos, *Mycenaean Achaia, SIMA* τόμ. 55, 1979, σ. 33, άρ. 50).

ΓΙΑΝ. ΑΝΤ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ

SUMMARY

THE FORT AT KERTEZI (KALAVRYTA)

A hitherto unknown fortification on the hill of *Panaghia*, east of the village of Kertezi (SW of Kalavryta), on the border between Arkadia and Achaia, is the subject of this announcement.

The ashlar style of the masonry and other indications date the fort to the late third century B.C. The

fort belonged to the territory (*chora*) of ancient Kynaitha and controlled the surrounding roads and passes.

On the same hill of Panaghia, especially on the south slope, there are ample remains of prehistoric (late neolithic?) occupation.